

Minnegudstjeneste etter større ulykker

Sammendrag

Bakgrunn. Minnegudstjenester i akutt-fasen etter større ulykker er en type felles krisemarkering som er blitt vanlig siden slutten av 1980-årene. Vi har gjennomført et forskningsprosjekt som utdyper minnegudstjenesten som liturgi, rite og krisebearbeidende handling. I denne artikkelen legger vi vekt på markeringens bearbeidende funksjon. Hvilken betydning har minnegudstjenesten for dem som deltar?

Materiale og metode. Vi har intervjuet ti deltakere på minnegudstjenester etter fire ulykker. Intervjutranskripsjonene er kodet ved hjelp av induktive kategorier og reorganisert til en tematisk struktur som ga utgangspunkt for videre analyser.

Resultater. For de pårørende var situasjonen preget av sterke følelser og inntrykk. Noen hadde stort behov for å delta på minnegudstjeneste, andre ga uttrykk for ambivalens pga. emosjonell utmattelse eller eksistensiell uro. Tenning av lys og opplesing av navn var det som skapte de sterkeste minnene, og dette ble tillagt stor krisebearbeidende betydning. Deltakerne mente at kirkerommet var velegnet til å ivareta de sterke følelsene. Deltakelse i et ritual bekreftet opplevelsene og forløste sorgen og bidro til mestring og eksistensiell bearbeiding.

Fortolkning. Minnegudstjenester er ikke terapi, men ritualisering over en hendelse for mennesker som også ellers ville brukt ritualer for å gjennomleve kritiske, emosjonelt og eksistensielt krevende situasjoner (f.eks. begravelser). Deltakelse i ritualen synes å redusere avmaktfølelsen, det knytter individet til fellesskapet og kan bidra til å skape orden i kaos.

Engelsk sammendrag finnes i artikkelen på www.tidsskriftet.no

Oppgitte interessekonflikter: Ingen

Lars Johan Danbolt

lars.danbolt@sykehuset-innlandet.no
Sykehuset Innlandet, avdeling Sanderud
Postboks 68
2312 Ottestad

Hans Stifoss-Hanssen

Stiftelsen Kirkeforskning
Diakonveien 14
0319 Oslo

Siden slutten av 1980-årene er det blitt vanlig med minnegudstjenester og andre former for ritualisering i forbindelse med større ulykker. Med «ritualisering» mener vi symbolsk atferd utført i den hensikt å skape mening. Symbol kan forstås som et tegn som er tillagt verdi eller er bærer av (kollektiv) mening. Det meningsskapende ved symbolsk atferd dreier seg ikke minst om å (re)etablere sammenheng og struktur og relatere seg til denne. Ved ulykker har vi sett mange eksempler på ritualisering – fra de enkle og spontane på ulykkesstedet til de mer planlagte og omfattende på skoler og arbeidsplasser.

Til bildet hører også minnegudstjenesten. Dette er en moderne form for kollektiv rite som karakteriseres ved at den bygger på en tradisjonell form for ritualisering (Den norske kirkes gudstjenestepraksis) og relateres til en spesiell hendelse (ulykken), og ved at deltakerne er mennesker som i særlig grad er berørt av denne hendelsen. Minnegudstjenestene synes å ha stor oppslutning og bred mediedekning både gjennom TV og aviser, og de fremstår som offisielle ved at representanter for offentligheten er til stede, ev. bringer hilsener.

Minnegudstjenestene finner sted parallelt med øvrige tiltak for ulykkesutsatte, vanligvis i samarbeid eller forståelse med lokal redningsledelse. Redningsinnsatsen er gjerne synliggjort i gudstjenesten ved at representanter for politi, ambulansetjeneste, brannvesen og flere er med som lyttere.

I litteratur om kriseterapi omtales bruk av ritualer som viktig (1, 2). Men det foreligger lite forskningsbasert kunnskap om slike ritualers form og funksjon, selv om det for tiden generelt er stor faglig interesse for ritualer (3–7).

I denne artikkelen skal vi presentere resultater fra en studie av minnegudstjenester etter fire større ulykker de siste årene – «Sleipner»-ulykken og Åsta-ulykken (16 og 19 døde) samt to mer lokalt pregede hendelser med fire og fem døde.

Målsetting

Vi har gjennomført et forskningsprosjekt der målet var å få frem utdypende kunnskap om minnegudstjenesten ut fra tre perspektiver:

- som *gudstjeneste*, dvs. fra en teologisk synsvinkel
- som *rite*, der fokuset er fenomenologisk og komparativt
- som en *bearbeidende handling*, der vi interesserer oss for hvilken betydning slike gudstjenester har for deltakerne

I denne artikkelen rapporterer vi fra den delen av prosjektet som omhandler det siste perspektivet. Det gjelder både hvilken betydning de utsatte selv tilla opplevelsene, og hvilken betydning eller funksjon vi som forskere kunne se hos intervjupersonene. Vi mener dette har relevans for leger og annet helsepersonell som er involvert i håndtering av ulykker.

Materiale og metode

Dette er en kvalitativ studie der vi har analysert transkriberte intervjuer med ledere og deltakere på minnegudstjenester etter fire ulykker. I denne artikkelen henviser vi til deltakerne – en redningsmann og ni pårørende, hvorav seks var etterlatte og tre pårørende til overlevende.

Kontakt med pårørende ble etablert ved hjelp av lokale prester. Dette innebar metodiske utfordringer i forhold til ev. skjevhet i materialet med henblikk på kirketilhørighet, lojalitetsbånd til lokal prest osv. De pårørende var i alderen 17–60 år, og kjønnsfordelingen var jevn. Ingen av de pårørende oppga at de var regelmessige kirkegjengere. En var medlem i Human-Etisk Forbund og én var ikke medlem i Den norske kirke eller noe annet livssynssamfunn. Deltakerutval-

Hovedbudskap

- Minnegudstjenester er en moderne form for kollektiv ritualisering over en ekstremt krevende hendelse
- Ritualiseringen kan motvirke kaos, knytte individet til fellesskapet og gi hjelp til mestring
- Det trengs mer kunnskap om minnegudstjenestens funksjon, og dette bør tas inn i etterundersøkelser etter katastrofer

get var dermed ikke skjevt i forhold til kirkeleg engasjement.

Intervjuene ble gjennomført 1–2 år etter hendelsen. De er foretatt dels individuelt, dels i grupper, f.eks. to-tre personer fra en familie. Alle pårørende ble intervjuet i sitt eget hjem. Vi har benyttet den åpne intervjuform uten intervjuguide, der vi innledet samtalen med å orientere om forskningsprosjektet og spørre informantene om de kunne fortelle hvordan de opplevde å delta på minnegudstjenesten. Intervjuet varte ca. 1–1,5 time. De fleste hadde mye å fortelle. Vi var opptatt av å få frem informantenes egne betingelser, samtidig uten å miste fokus. Vi gjorde lydopptak. Systematisk gjennomlesing av de transkriberte intervjuetekstene ga utgangspunkt for å lage kodekategorier som vi brukte til å reorganisere råtekstene til meningsbærende enheter (8). Vi har begge vært med på alle analysetrinnene. I tillegg til intervjuene har vi studert videoopptak av tre av gudstjenestene og vært til stede på to.

Vi har lagt vekt på en induktiv tilnærming – vel vitende om at vi ikke har vært forutsetningsløse i vårt møte med materialet. Alle våre innledningsvis har vi tilkjennegitt en tenkning om ritualisering og symbolske handlinger forbundet med det å skape mening, og vi har en problemstilling som trekker blikket mot ritualiseringens betydning for deltakeren. Likevel mener vi at faglige referanser ikke har overstyrt forståelsen av materialet, men i stedet bidratt til å nyansere diskusjonen om verdien, gyldigheten og overførbarheten av de funnene som materialet byr på.

Resultater

I resultatdelen vil vi holde oss til informasjon fra gudstjenestedeltakerne. Prestenes arbeid og erfaringer vil vi ta opp i andre sammenhenger. Vi presenterer resultatene i henhold til de empirisk definerte hovedkategoriene som har vært bestemmende for analysen. Disse kan samles i to hovedgrupper:

- Situasjonens emosjonelle intensitet
- Impulsen til å ritualisere og opplevelsen og betydningen av selve gudstjenestedeltakelsen

Den siste gruppen har vi delt opp i flere avsnitt. Resultatene presenteres deskriptivt, med vekt på nærhet til informantstemmene.

Emosjonell intensitet og impuls til å ritualisere

De pårørende beskrev sterke psykiske reaksjoner, men på noe ulikt vis. Noen opplevde at det meste var kaotisk eller ute av kontroll, andre kjente sterk uro eller rastløshet, atter andre var mer apatiske eller tilbaketrukkne.

Noen fortalte om eksistensiell uro i form av press på troen, f.eks. gjaldt det spørsmålet om hvordan Gud, som er god, kunne la det forferdelige skje. En kvinne som var blitt enke sa at hun forbannet Gud på vei til minnegudstjenesten. Hun mente det var et para-

doks at hun skulle gå i Guds hus, siden han hadde sviktet henne så fatalt. Samtidig fortalte hun at minnegudstjenesten ble svært betydningsfull for henne. Ellers var det lite vekt på religiøse spørsmål, f.eks. omkring døden og et evig liv, men mer om eksistensielle aspekter forbundet med mening, tilhørighet og mestrings.

De fleste pårørende søkte fellesskap og etterspurte minnegudstjeneste, men ikke alle: Et foreldrepar fortalte at de ikke hadde lyst til å delta. Helst ville de kun være sammen med sine nærmeste, de ønsket ikke å bli eksponert gjennom en TV-overført gudstjeneste. Når de likevel deltok, var det dels fordi de var blitt rådet til det av hjelpere, men mest av hensyn til det døde barnet sitt – de ønsket at det skulle være representert. I ettertid angret de ikke på at de deltok.

Noen fortalte om en tidlig og sterk impuls til å ritualisere. En mor sa at noe av det første hun gjorde etter at hun fikk beskjed om at et av barna hennes hadde forulykket, var å dra til den lokale kirken:

«Som jeg sa, så reiste vi jo i kirka, da (...) før vi reiste til ulykkesstedet og skulle se på det, for der hadde vi ikke vært. Men da følte jeg altså en trang til å søke til kirka allerede på kvelden.» (Informant 6, kvinne)

Denne kvinnen var uttalt ikke-troende og ikke kirkemedlem. Andre pårørende fortalte om liknende erfaringer. Nokså spontane ritualiseringer fant sted både i kirken og på ulykkesstedet.

Det kan se ut til at motiveringen for å delta på minnegudstjeneste økte i takt med det emosjonelle trykket, men at dette mulige mønsteret løste seg opp når stressbelastningen var ekstremt høy og evnen til å tenke og handle tilsvarende redusert. Et liknende funn har vi også omtalt i en annen studie (9).

Kirken som bygning og erfaringssted

Mange var inne på at kirkerommet er emosjonelt stimulerende og ivaretakende, både på godt og vondt. Som begrunnelser for kirkerommets kvaliteter ble det vist til dets spesielle arkitektur og utforming, kirkens rolle i menneskers liv og i lokalsamfunnet og i livsrituale. En pårørende sa:

«Det er ikke rommet som gjør settingen, på en måte, det er det som er sagt og gjort.» (Informant 9, mann)

«Sagt og gjort» forstår vi i denne sammenhengen som et annet begrep for ritualbruk.

Flere av informantene tok opp problemstillinger forbundet med majoritetskirke og religiøs mangfold. En humanetiker mente at gudstjenesteformen kunne virke innsnevrende i forhold til andre enn kirkens medlemmer, men at selve rommet var velegnet og at det i praksis ville være vanskelig å finne alternative lokaler med tilsvarende kvaliteter. Flere av de pårørende hadde også erfaringer fra informasjonsmøter og enklere minne-

markeringer i kulturhus, gymsaler, kinoer osv., men mente at denne typen lokaler var forbundet med hendelser som vekket andre assosiasjoner og derfor ikke var egnet for en såpass følelsessterk eksistensiell markering som en minnegudstjeneste. En pårørende sa at kirken kunne brukes ved mange forskjellige anledninger uten å ha «brukt opp seg».

Lystenning og navnelesing

Noen steder ble navnet på de forulykkede lest opp samtidig som det ble tent et lys for hver enkelt, mens det andre steder ble tent lys uten at lysene var direkte knyttet til den enkelte. Kombinasjon av lys og navn var en intens følelsesmessig opplevelse. En mann fortalte:

«Når en hører navnet til kona blir... blir ropt opp, og de kommer fram med et lys, så er det jo... det er nå vel det sterkeste, da.» (Informant 3, mann)

Han brukte uttrykk som «bekreftelse», «sterkt», «fint», «stille» og «viktig» om navnelesingen og lysmarkeringen. Andre pårørende brukte også begreper som «høytidelig», «verdig» og «respektfullt». Denne etterlatte fortalte at i realiteten visste han hva som hadde skjedd, men handlingen med tenning av lys og navnelesing ble avgjørende viktig for ham for å kunne forstå og holde fast på at det var virkelig – ikke minst i den første tiden. En annen pårørende opplevde at hun ikke trengte noen slik bekreftelse. Hun hadde allerede en klar forståelse av at den hun hadde mistet var død.

I et tilfelle var det anledning til individuell lystenning på slutten av minnegudstjenesten, og mange deltok i dette. De pårørende beskrev det som en god og viktig handling å ta del i. Noen hadde også følt seg usikre fordi de hadde lite erfaring med å tenne lys i en kirke.

Fellesskap

Erfaringen av fellesskap er noe av det som sitter sterkest igjen etter gudstjenesten. En etterlatt sa:

«Jeg fikk opp øynene for at jeg ikke var alene, at det var flere som var i akkurat samme type sorg som meg. (...) Jeg var innmari redd på forhånd at jeg skulle føle meg så tom når jeg gikk ut igjen, men jeg har vel aldri følt meg så påfylt av menneskevarme som akkurat da jeg gikk ut den døra fra X kirke (...) Du følte at hele Norge på en måte var med deg og skulle trøste.» (Informant 4, kvinne)

At man deler skjebne med flere og gjenkjenner sin egen sorg i andres ansikter, ble opplevd som betydningsfullt. Denne kvinnen tolket også behovet for å være sammen med andre rammede som noe umiddelbart menneskelig: «Når vi føler oss trua, så går vi i flokk.» Hun og flere andre ga uttrykk for en positiv opplevelse knyttet til offentlighet og TV-overføring – det utvidede fellesskapet

ble erfart som trøstende. Andre sa at de hadde følt seg observert og til dels forstyrret av mediene, noe som var ubehagelig og distraherende.

De pårørende verdsatte at hjelpere og offisielle personer var til stede og var med som aktører ved lystenningen. En mor fortalte at hun hadde tenkt at selv om redningspersonellet ikke hadde klart å berge hennes barn, hadde de klart å hjelpe andre, og hun visste at de hadde stått på alt de kunne. Redningspersonen fortalte at inntrykkene fra redningsarbeidet kom sterkt opp i ham i gudstjenesten. Han mente at også innsatspersonellet kan trenge fellesskapet med de pårørende.

Virkelighetsorientering og overgangserfaring

Ritualet i kirken var med på å tydeliggjøre og markere overgangen fra livet med en kjær person til livet uten, og flere kommenterte at prekenen hadde vært viktig med tanke på livstolkning. Gjennom ord og symbolhandlinger ble minnegudstjenesten en overgangshendelse midtveis i uken mellom dødsfall og begravelse der det ble formidlet en livstolkning til hjelp for kognitiv og emosjonell mestring av situasjonen. Det at denne samlingen skjedde i kirken, ble tillagt virkelighetsbekreftende betydning. Det som sies der, skal være sant. En etterlatt fortalte at dette ga henne et nytt perspektiv på sorgen, noe hun har forstått i ettertid:

«Jeg tror ikke at jeg tenkte så veldig mye på det akkurat da, men jeg har tenkt på det mer i ettertid, at det var førstes da at jeg på en måte kunne våkne opp og si at «han er død», og så begynne å jobbe med det.» (Informant 4, kvinne)

Diskusjon

Gyldighet og relevans

Vi har lagt vekt på erfaringer, opplevelser, verdier og samhandlinger (10) og ville undersøke det karakteristiske ved deltakernes opplevelse av minnegudstjenesten i et funksjonelt perspektiv – dvs. hvilken betydning de selv legger deltakelsen og hvilken betydning vi som forskere observerer. Etter vår vurdering har intervjupersonene hver på sin måte kommet med reflekterte beretninger og gjennom det bidratt til å få frem et forskningsmateriale som har gitt nye og utdypende kunnskaper som svarer til problemstillingen. Vi har funnet god intern konsistens ved at det lot seg gjøre å konstruere empirisk baserte kodingskategorier på bakgrunn av alle intervjuene uten å presse materialet. Disse kategoriene viste seg i neste omgang å være anvendelige som kodeverktøy for materialet som helhet, uten at det oppsto skjevheter eller at vesentlige temaer fra enkeltintervjuer ble utelatt. Selv om det var åpne intervjuer (uten intervjuguide), handlet de om det samme, noe som først og fremst kan tilskrives den emosjonelle styrken i fortellingenes tematikk. Samtidig var det klare forskjeller i fortellingene ut fra ulike personlige forutset-

ninger hos informantene og forhold som preget de aktuelle hendelsene. Til sammen ga dette et konsistent, men samtidig mangfoldig og nyansert materiale.

Materialet er begrenset ved at ingen overlevende er intervjuet, noe som delvis kompenseres gjennom intervjuer med pårørende til overlevende. Videre savnes representanter for et bredere kulturelt og religiøst mangfold. Riktignok var to av de ti deltakerne ikke medlemmer i Den norske kirke, noe som gjenspeiler befolkningen (85 % er kirkemedlemmer), men vi mangler informasjon fra ulykkesrammede med innvandrerbakgrunn. Her er interessante spørsmål ubesvart og bør undersøkes.

Til tross for disse begrensningene mener vi at materialet har god gyldighet og at resultatene har relevans og overførbarhet til videre forskning og kompetanseutvikling – også i forhold til andre former for ritualisering relatert til en spesiell hendelse der deltakerne er mennesker som i særlig grad er berørt av hendelsen.

Slik vi har tolket materialet, kan det se ut til at ritualiseringen kan bidra til å redusere opplevelsen av kaos, knytte individet til fellesskapet og være en hjelp til emosjonell og eksistensiell mestring av situasjonen. Tenning av lys synes å være et emosjonelt sterkt element i ritualiseringen og viktig for å bearbeide hendelsen. Det ser ut til at kirkerommet kan favne de sammensatte følelsene som ligger i situasjonen og derfor fungerer som et velegnet sted for kollektiv ritualisering av denne typen. Vi skal knytte noen refleksjoner til disse funnene.

Kaos – kosmos

Akutte minnegudstjenester er en type kollektiv ritualisering som våre informanter har erfart som viktige med tanke på mental og eksistensiell bearbeiding. Deltakelse kan forstås som en respons på gjennomgripende tapserfaringer, og bruk av meningsbærende symboler i samhandling med andre bidro til å skape en følelse av sammenheng i tilværelsen. Dette skjedde ikke primært på et kognitivt eller rasjonelt plan, men intuitivt og emosjonelt, og kunne innebære en form for frigjøring av krefter som ligger i en selv og i kollektivet og på samme tid en nøytralisering av avmaktfølelsen.

Sosiologen Peter Bergers religionsbegrep er interessant i denne sammenhengen. Han forstår religion som en form for menneskelig virksomhet hvorigjennom det opprettes et hellig kosmos (11). Ut fra dette kan man tenke at ritualisering er en form for hellig kosmiserings. Det hellige er her ikke motsettingen til det profane, men til kaos. Gruppen av rammede enkeltindivider ble et fellesskap ved hjelp av den kollektive ritualiseringen. Ritualiseringen korrigerte følelsen av desorganisering og styrket tilhørigheten. Subjektive erfaringer kunne relateres til symboler og handlinger som representerte kollektivets erfaringer med død og sorg. Dette bidro til å

Fellesskapet ble synliggjort gjennom lystenning. Foto Arash A. Nejad/SCANPIX

rekonstruere fornemmelsen av mening og sammenheng (12) i relasjon til tradisjoner og kultur som ritualdeltakerne selv, om enn i varierende grad, hadde et forhold til.

Lystenning som symbolsk handling

Tenning av lys ble omtalt som det emosjonelt sett sterkeste innslaget i minnegudstjenesten, og flere av de pårørende tilla lystenningen, ev. sammen med navnelesingen, stor betydning for sorgprosessen. Handlingen ga emosjonell utladning, styrket virkelighetsopplevelsen og fremsto som verdig, vakker og respektfull i forhold til situasjonen. Lystenningen ble av pårørende og prester først og fremst oppfattet som en bønn eller som omtanke for de døde, savnede eller skadede. Det var også en anledning til å vise støtte og medfølelse med de pårørende. Lystenningen synliggjorde fellesskapet og var et bindeledd mellom ulykkeshendelsen og gudstjenesten. Til det siste var redningsmannskapenes rituelle medvirkning vesentlig. Av helsepersonell var det kun ambulansesjåfører som var representert. Leger og andre helsefaglige innsatsgrupper var til stede på noen av gudstjenestene, men de deltok ikke som rituelle aktører sammen med ambulansfolk, politi, lærere osv.

Hendelsen ga fellesskap

Fellesskapet synes å være konstituert av hendelsen. Folk var i samme situasjon, og kirken rom og ritualer ble erfart som tilstrekkelig trygt og stabilt til at situasjonen og det den innebar kunne gis et kollektivt uttrykk. Dette ga individet anledning til å spille seg i kollektivet og gjenkjenne sin egen sorg i interaksjon mellom det å være alene og sammen

med andre. Dette fellesskapet var basalt og ble erfart gjennom berøring, blikk og felles deltakelse i ritualer. De rammedes kommunikasjon seg imellom var i liten grad verbal, men i ritualer fantes det symbolhandlinger, musikk og verbalinnslag som manifesterte, uttrykte og tolket situasjonen.

Konklusjon

Minnegudstjenesten i den akutte fasen etter en ulykke finner sted parallelt med redningsarbeid og psykososial intervensjon. Det er en kollektiv anledning til ritualisering over en aktuell hendelse, og den synes å være inkluderende overfor mennesker som også ellers ville brukt kirkelige ritualer for å gjennomleve hendelser preget av høy emosjonell og eksistensiell intensitet. Her er begravelse den mest naturlige parallellen (92 % av alle begravelser i 2005 var kirkelige). Denne typen kollektiv ritualisering kan forstås som en ressurs for emosjonell og eksistensiell mestring – ikke en terapi, men alminnelig atferd forbundet med en ualminnelig hendelse. For mange rammede kan minnegudstjenesten være et viktig tiltak, som sammen med andre former for hjelp og støtte i denne fasen kan være av verdi for å bearbeide og mestre situasjonen.

Men fortsatt er det mye vi ikke vet, og vi mener det ville være av faglig interesse om spørsmål forbundet med minnegudstjenester og andre ritualiseringer ble reflektert i oppfølgingsstudier etter katastrofer og større ulykker.

Litteratur

1. Dyregrov A. Katastrofepsykologi. Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1993.
2. Weisæth L. Traumerelaterte lidelser. I: Weisæth L, Dalgard OS, red. Psykisk helse, risikofaktorer og forebyggende arbeid. Oslo: Gyldendal Akademisk, 2000: 210.
3. Post P, Grimes RL, Nugteren A et al. Disaster ritual: explorations of an emerging ritual repertoire. Leuven: Peeters, 2004.
4. Grimes RL. Beginnings in ritual studies. Lanham: University of Southern Carolina Press, 1995.
5. Brottveit Å. Helt naturlig? Sorg og dødsritualer i et krysskulturelt perspektiv. I: Bugge KE, Eriksen H, Sandvik O, red. Sorg. Bergen: Fagbokforlaget, 2003.
6. Salomonsen J. Riter. Religiøse overgangsritualer i vår tid. Oslo: Pax, 1999.
7. Pettersson P. The Estonia disaster (Sweden, 1994): the Church of Sweden as public provider of rituals. I: Post P, Grimes RL, Nugteren A et al. Disaster ritual: explorations of an emerging ritual repertoire. Leuven: Peeters, 2004.
8. Malterud K. Kvalitative metoder i medisinsk forskning: en innføring. Oslo: Tano Aschehoug, 1996.
9. Danbolt LJ. Den underlige uka. De sørgende og begravelsesriten. Oslo: Verbum, 2002.
10. Malterud K. Kvalitative metoder i medisinsk forskning – forutsetninger, muligheter og begrensninger. Tidsskr Nor Lægeforen 2002; 122: 2468–72.
11. Berger P. Religion, samfund og virkelighed. Oslo: Vidarforlaget, 1993.
12. Stifoss-Hanssen H, Kallenberg K. Livssyn og helse. Oslo: Gyldendal, 1998.

Manuskriptet ble mottatt 29.5. 2006 og godkjent 13.11. 2006. Medisinsk redaktør Erlend Hem.